

Boekbesprekingen

Joost Dessen (2006), **De geheimen van de markt. Een monografie over landbouw en markten in Noordwest-Ghana**. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 272 pp.

De brief aan de ingenieur (m/v) waarmee dit boek begint, zet meteen de toon van het boek, en schetst de achtergrond en de ambities van de auteur. De lichtjes arrogant-pedante ondertoon verradt een zekere ambitie, die wellicht niet altijd even goed onderbouwd is, laat staan dat ze gebaseerd zou zijn op een 'rijke' ervaring...

Het is natuurlijk leuk te zien dat een verblijf van twee jaar in een rurale gemeenschap in Ghana een jonge, multidisciplinair-wetenschappelijk gevormde man kan inspireren tot een analyse van wat er zoal leeft in die gemeenschap en bij uitbreiding in de brede leefomgeving van 'zijn' twee etnische groepen. Het is wellicht ook aanvaardbaar om dit neer te schrijven in een soms wat bombastische taal. Maar... het is spijtig dat de auteur hierbij in de val trapt om jargon te gebruiken waar eenvoudig taalgebruik de lezer zou aangezet hebben tot verder lezen, of ingewikkelde zinsconstructies met *words dropping* om (gewild?) moeilijk, en zogezegd wetenschappelijk over te komen, verkiest boven een gemakkelijker, meer voor de hand liggend vulgariserend en minder hermetisch taalgebruik. Een en ander maakt dat je voortdurend naar woordenboeken moet grijpen, want weten jullie wat Fanti (p. 23) zijn? Of wat bedoeld wordt met een Weberiaanse *Entzauberung* (p. 10)? Een *emic*-benadering?

De eerste pagina's geven meteen duidelijk aan dat de schrijver te lijden heeft van een zekere schizofrenie: schrijft de ingenieur een nuchtere tekst, of neemt de cultureel-antropoloog in hem het schrijfsproces over? Gebruikt hij door iedereen te begrijpen woorden, of hanteert hij moeilijk te begrijpen woorden, neologismen ook (genre ophopingstransactie, of landpriester) die een zekere krampachtigheid en onmacht verraden? Een zin als: 'Door het draineren van de epistemologische obstakels naar de datakrans kan het systeem werken onder de geprivilegieerde condities van eenheid, homogeniteit, herhaalbaar-

heid, uniformiteit en stabiliteit van de fenomenen die het wil analyseren' (p. 10) maakt voldoende duidelijk wat ik bedoel, toch?

Laat het dus meteen duidelijk zijn: ik hoef deze bombast niet. En ik vermoed een groot deel van het potentiële lezerspubliek ook niet. Zij staat een goed begrip en vlotte lectuur in de weg, en leidt af. En de onderliggende belerende tot arrogante toon hoef ik ook niet. Nà ! Het is er uit.

Maar terwijl we toch bezig zijn: als je dan al ingewikkeld wil schrijven, gebruik dan de juiste terminologie en schrijfwijze, en wees zelf-kritisch genoeg om woorden of uitdrukkingen juist te schrijven (*ad majora* hoort *ad majorem* te zijn, of *Leucena* dat correct als *Leucaena* door het leven gaat; *return of investment*; plantenkunde, ...) of juist te gebruiken (wat zijn: 'gevoelige (*sic*) financiële injecties' (pagina 22)? wat wordt bedoeld met 'een tropisch regenwoudklimaat' (p. 22)? of: 'Tot op heden *herinneren* de Lobi deze oversteek in een zevenjaarlijks ritueel...' waar herdenken bedoeld wordt (p. 24);...), en de voor de hand liggende fouten *niet* te maken: de pijlers op pagina 20 hebben wellicht iets anders te doen dan de *peilers* die de auteur er opvoert... (en nog: het zijn allen *Voltaïsche* talen (p. 24); Op de keper beschouwd zijn het *alle* producten die...;...). Talrijke contaminaties, tautologieën en pleonasmen zijn ons deel en tenzij gewild, niet leuk om lezen ('de perceptie op...' (p. 23); een volmaakt teleologische (*sic*) eindpunt (twee leukerds in één...; p. 10))...

Nu, de auteur is wel meer ongewild grappig (zo was hij 'als antropoloog actief in het *gros* van de landbouwactiviteiten' (p. 32)), maar ook belerend: .. 'bevroeg voortdurend mijn epistemologische uitgangspunten en geleidelijk aan evolueerde mijn positie van vastberaden stuurder van het onderzoek tot mede-actor in een intersubjectief proces dat door alle actoren vorm werd gegeven (*en.. nu komt-ie*) Dit wordt transdisciplinariteit genoemd'. Boem! Paukenslag! *Eat that, reader! And don't you forget it...*

Tussen haakjes: de eindredactie had dit alles ook wel mogen zien, en ingrijpen en corrigeren. Diezelfde eindredactie had dan meteen ook kunnen waken over de consistente schrijfwijze van woorden (zuiden/Zuiden; noorden/Noorden/Noorderling; sub-sahariaans/Zuid-Sahariaans;) of over het aanhouden van dezelfde werkwoordtijden in alinea's/paragrafen. Diezelfde zorgvuldige tweede lezing had onzin-nen zoals 'Voor zijn studie is dit een werkbaar alternatief biedt daar het toelaat de...' of krom-zinnen als 'Tomaten werden na de aanleg van 240 kleinschalige irrigatiedammen verspreid over heel Noord-Ghana geïntroduceerd' (p. 82) of 'Aan beide zijden van een diagonaal lopend voetpad staan een schaduwrijke acaciabomen' (p. 87)..., kunnen vermijden tot corrigeren.

Ook de tekeningen en kaarten zijn niet altijd even duidelijk laat staan correct uitgevoerd of voorgesteld. Iets of wat geograaf krijgt ongetwijfeld de kriebels bij figuur 2 of 5 (maar ook van figuur 6 waar het noorden eindelijk aangeduid

staat maar wel naar rechts wijst...; gelukkig is er nog figuur 7), een gewillig lezer 'boebels' van figuur 14 of 16. Deze laatste figuur geeft 'de detailzones op de markt van Wechiao'. Deze detail zones krijgen de letters A, B en C mee, maar blijven voor de rest onbenoemd. Figuur 17 zet de logica verder – hier worden de groothandelstransacties op de markt van Wechiao 'voorgesteld': blijkbaar worden hier de ophopingstransacties (*sic*) lettermatig weergegeven, maar wat een en ander betekent/'echt' voorstelt, is niet echt duidelijk.

Als we effe belerend mogen zijn: figuren moeten 'juist' zijn (en dus moeten kaarten tenminste aangeven waar het noorden ligt, en coördinaten vermelden), en tevens duidelijk en eenduidig zijn, dit wil zeggen op zichzelf staan en begrepen kunnen worden zonder dat men er de tekst moet bijnemen. Dit betekent dat de duiding bij een figuur volledig moet zijn, en eenvoudig te begrijpen (*a contrario* en om te illustreren hoe het niet moet: figuur 20: 'De houders (?) van de maatkom (links) en een detail van het vergroten van de verkoops-eenheid via de handpalm (??) (boven).' – ter verduidelijking: links zien we een dame die een kom gevuld met graan vasthoudt; is zij de houder (?) van die maatkom? waar zijn de houders?) Ook figuur 22 is niet echt duidelijk: zij geeft de prijsevoluties aan voor aardnoot en maïs bij de twee bestudeerde gemeenschappen, en/maar die moeten volgens de auteur een 'steekspel' voorstellen, een dichterlijke vrijheid die we hem graag zouden vergeven mocht het duidelijk zijn wat hij bedoelt.

Ook nog dit: het ontbreken van een gedetailleerde inhoudsopgave belet een gericht doorbladeren van het werk.

Dit gezegd zijnde, wordt het wellicht tijd dat we overgaan naar de inhoud. En, tot spijt van wie het benijdt, zal ik hier kort over zijn. De auteur brengt een interessante *case*. Hij weidt graag uit, badineert zelfs om een aantal fenomenen die hij waarneemt te duiden en in een 'ander' perspectief te plaatsen. Ontdekt hij nieuwe zaken? Heeft hij iets bijzonders meegemaakt? Neen. Is dat wat hij beschrijft leuk om lezen? Speciaal? Als je abstractie maakt van de schrijfstijl: ja. Als je je laat meevoeren door zijn verhaal, dan geraak je wellicht ook lichtjes gefascineerd door de complexiteit van de lokale landbouw en marktsystemen via dewelke de 'subsistentie' en industriële gewassen verhandeld worden. En ja: verschillende 'kennissystemen en wereldbeelden' ontmoeten elkaar, raken in conflict en laten dikwijls een verscheurde maatschappij achter waar wij, westerlingen, enkel kunnen naar kijken. De exotische toets is nooit ver weg, en wellicht kleuren die exotica ook zijn verhaal. Als er iets is wat de auteur kan overdragen, is het zijn verwonderde bewondering voor wat er in zijn onderzoeksinterventie-zone leeft.

Maakt dit dit boek tot een *must-read*? Persoonlijk vind ik van niet. Daarvoor is het 'toch maar een gevalstudie' te midden van andere. De band met de ruimere economische of landbouwkundige literatuur is niet altijd duidelijk. Waar er wel achtergronden geschetst en verbanden gelegd worden, gaat het veelal over

meer filosofische beschouwingen. Het 'echte' marktgebeuren wordt onvoldoende economisch geanalyseerd. *Market chain analysis* is een recente onderzoeksbenadering die zeker voor Afrikaanse producten met lokaal belang interessante perspectieven kan bieden. Dit boek belicht aspecten van de marktanalyse, maar is dan weer te weinig praktisch en te weinig economisch onderbouwd om bruikbaar te zijn voor, bijvoorbeeld ontwikkelingsdeskundigen, of planologen.

Uiteindelijk is het ook niet duidelijk of het hier een wetenschappelijk werk, dan wel een vulgariserend boek betreft. Gezien de bijwijlen gebrekkige duiding en overwegende anekdotiek zijn we eerder geneigd te concluderen dat we hier te maken hebben met een niet-wetenschappelijke, weinig didactische tekst, die door het hermetisch taalgebruik ook niet echt vulgariserend is. Het is een verzameling ongetwijfeld interessante ideeën en standpunten, die de lezer dikwijls in opperste verwarring achterlaat.

Het boek is niettegenstaande alles een verdienstelijke poging om een aantal kennisgebieden – geschiedenis, antropologie, landbouw, socio-economie – met elkaar in verband te brengen. Maar wellicht had de auteur de tekst nog wat moeten laten rusten. Met de nodige afstand, en vanuit een rijpere benadering had hij er een beter boek met een duidelijke lijn kunnen van maken, degelijk onderbouwd en ontdaan van het hanerige en woordenkramerige dat de lectuur nu bemoeilijkt en ontsiert. Nu wordt de leek afgeschrikt, en blijft de specialist op zijn honger.

Van honger, en dorst gesproken. Een klein discussiepunt.. Op pagina's 158 – 160 wordt beschreven hoe de gist voor de volgende sorghumbier-brouwronde verzameld wordt. In buurgebied Noord-Togo verzamelt men hiertoe de drab of droesem, het bezinksel dus, dat overblijft nadat de brouwreceptiënten leeggedronken zijn en waar de gist duidelijk aantoonbaar in zit. In de Birifor (*what's in a name...*) gemeenschap wordt blijkbaar de schuimkraag verzameld. Dit lijkt mij hoogst verwonderlijk, want wat is schuim anders dan koolzuur en water/vocht? Zou daar echt gist inzitten?

Mogen wij, tot slot, als nieuwe ondertitel voor dit werk *this book needs serious editing*, voorstellen?

Prof. Dr. Ir. Patrick Van Damme

UGent, Vakgebied Tropische en Subtropische Landbouw en Etnobotanie;
in een vorig leven ook docent agro-economie en culturele antropologie

Beste Prof. Dr. Ir.,

Dank voor uw recensie. Het doet deugd vast te stellen dat u, tussen al uw haastige reizen in, de tijd hebt genomen om een bespreking te schrijven. Hoewel, uw tekst is op zijn minst bevreemdend; de eerste lezing deed me zowaar

even schrikken. Al was ik ook wel een beetje *amused* – mijn excuses voor het Engelse begrip, maar ik leen deze techniek even van u. *Amused* om uw onmacht te zien. U hebt er, met alle begrip, weinig van begrepen. U bent eigenlijk een schitterende illustratie van wat ik in mijn inleidende ‘Brief aan de Ingenieur (m/v)’ de ‘etno-ingenieur’ heb genoemd (p. 11):

‘We gaan [als etno-ingenieur] niet voorbij aan het westerse begrippenkader en de al bestaande, door ons gecreëerde concepten en categorieën om die ‘andere’, nieuw ontdekte, waardevolle, lokale systemen te analyseren. De endogene kennis wordt [door de etno-ingenieur] enkel naar waarde geschat wanneer ze kan worden verklaard door en ingebracht in het westers wetenschappelijk denken.’

De antropoloog probeert wél afstand te nemen van zijn eigen referentiekader, zich te verplaatsen in de leefwereld van ‘de ander’, de werkelijkheid waar te nemen zoals ‘de ander’ dit doet, en deze waarneming dan te communiceren naar academici, collega’s, ontwikkelingswerkers, enz. Het gebruik van neologismen, waar u zich over opwindt, is hiertoe een hulpmiddel wanneer de lokale taal geen correcte, equivalente term ter beschikking heeft.

Sta me toe, geachte Professor, even een aantal zaken scherp te stellen.

Aan de basis van dit boek ligt mijn doctoraal proefschrift, dat zeer gunstig werd beoordeeld door een multidisciplinaire jury (Prof. E. Tollens, landbouweconoom aan de K.U.Leuven; Prof. J.D. Van der Ploeg, ruraal socioloog, Wageningen Universiteit; en de Professoren F. De Boeck en R. Devisch, antropologen, eveneens aan de K.U.Leuven). De boekpublicatie (een herwerkte, ge vulgariseerde versie van het doctoraat) werd, na een onafhankelijke beoordeling, mogelijk door de financiële steun van de Academische Stichting. De publicatiereeks *Studia Anthropologica* waarin dit werk verscheen, heeft een hoge wetenschappelijke standaard. Wetenschappelijk jargon is hierbij geëigend gereedschap. Eerder werk van mij over hetzelfde thema (het boek ‘Aarzelen tussen uitersten. Over Ghanese landbouwers, markten en recht op zingeving’, uitgegeven door EPO in 1999) werd zowel inhoudelijk als literair bekroond, met de Eerste Prijs voor Ontwikkelingssamenwerking en de Vijfjaarlijkse Prijs voor Essay en Monografie van de Provincie West-Vlaanderen.

Het boek is uit zes hoofdstukken opgebouwd. Na het eerste hoofdstuk over de context van het onderzoek, onthullen vijf hoofdstukken het verhaal van de markt en de landbouw, vanuit verschillende, soms exogene, vaak endogene invalshoeken. Zo gaat hoofdstuk 3 er bij het eerste bezoek aan de markt axiomatisch van uit dat sommige van de categorieën die op westerse markten bestaan en die de academicus vaak als universeel beschouwt (zoals verkoper/klant of producent/consument) ook in de Noord-Ghanese context terug te vinden zijn. Meestal prevaleert echter een endogeen perspectief, zoals hoofdstuk 5 dat de markt in termen van stroom en bloccage beschrijft of het vierde hoofdstuk waarin de verbinding tussen het huis en de markt meervoudig aan bod komt.

Productie en regeneratie/reproductie verbinden als een rode draad de reflecties over ingenieurskunde en antropologie uit de inleidende 'Brief aan de Ingenieur (m/v)' met de afsluitende bundeling van gedachten over moderniteiten en ontwikkeling in de epiloog. Het is een navelstreng die op meerdere niveaus het levengevende karakter van de landbouw en markten belicht: fysiek, socio-cultureel, kosmologisch.

Omdat het nogal vreemd is over je eigen werk een recensie te schrijven, maak ik voor verdere duiding gebruik van teksten van twee andere lectoren van het boek: Prof. R. Devisch (antropoloog, K.U.Leuven, promotor van het onderzoek) en dhr. J. Moeyersons (Africamuseum Tervuren, de *reviewer* van het boek voor de Academische Stichting die na lezing van uw recensie uit de anonimiteit is getreden).

'Het boek van Joost Dessen', zo schrijft dhr. Moeyersons, 'heeft de grote wetenschappelijke verdienste om nog maar eens luid te waarschuwen tegen een totaal aculturele en uitsluitend technologische benadering van de landbouwproblematiek in sub-Saharisch Afrika. De etnografische en culturele gegevens over de Birifor en de Wala [de bestudeerde bevolkingsgroepen in Ghana] zijn origineel. [...] De auteur is ingenieur-antropoloog, wat een veel bredere kijk op de zaken suggereert vanaf de eerste pagina's van het boek. Als ingenieur verrijkt hij zijn boek met de historiek van diverse nationale en internationale organisaties en initiatieven die zich met landbouwontwikkeling bezig houden, met technische gegevens over sorghum, met uiteenlopende ideeën over markteconomie. Hij spreekt over strategieën die op het terrein worden toegepast om moderniteiten in de lokale landbouw ingang te doen vinden. Als antropoloog toont hij aan dat 'primitieve' landbouw alleen maar primitief lijkt doorheen onze Cartesiaanse bril. Voor de lokale boer is landbouw een onderdeel van een cultureel ingebedde levenswijze die respect heeft voor de voorouders, de grond, de natuur en het leven'.

Een voorbeeld kan dit citaat staven. Bij de Birifor is voedsel het tastbare resultaat van een geheel van relaties die de boer met zijn socio-kosmologische en fysieke omgeving gedurende het landbouwseizoen heeft aangegaan en herhaaldelijk opnieuw heeft bekrachtigd, vaak onder de vorm van rituelen. Het geogste voedsel is aldus een voltooide *performance* - het resultaat van een flexibel omgaan met de socio-kosmologische en fysieke omgevingsfactoren - eerder dan de concretisering van een vooraf minutieus uitgewerkt plan. In deze *performance* staat de fysieke omgeving ter beschikking van de boer, die zich kan onderscheiden door creatief met de beperkingen en de troeven van de omgeving om te gaan. In dergelijke relationele landbouw leidt een specifieke omgevingsconditie tot het gebruik van een specifiek genotype.

Het Cartesiaans denken van de landbouwwetenschappen keert deze verhouding tussen genotype en omgeving om. Uitgangspunt is niet langer de relatie tussen de boer, zijn socio-kosmologische en fysieke omgeving, zijn kunde en zijn waaier aan variëteiten, maar een planmatig streven naar een maximali-

satie van de vooropgestelde doelstelling, zoals een hoge voedselproductie. Het gewas wordt aldus veredeld om binnen bepaalde randvoorwaarden zo effectief mogelijk aan de doelstellingen te beantwoorden en tegelijk zo wijd mogelijk toepasbaar te zijn. Het is vervolgens de taak van de landbouwer om de fysieke omgeving waarin hij werkt zo aan te passen dat deze zo dicht mogelijk de gestelde randvoorwaarden kan benaderen. Dient de boer in het autochtone landbouwsysteem zich in te passen in het specifieke van de omgeving, dan moet hij in de Cartesiaanse wetenschapsbenadering de omgeving aan de gestandaardiseerde algemeenheid van de vooropgestelde procedures aanpassen.

Prof. Devisch gaat in zijn juryverslag op de verdediging van het proefschrift in op de complexiteit die voorspruit uit de ontmoeting van een lokaal, cultureel ingebed marktgebeuren met een kapitalistisch marktdenken. Ik citeer: 'Uw proefschrift biedt een bijzonder lucide en fijne analyse van de beweging van mensen, goederen en krachtenvelden van de boerenmarkt in Wechiao, via de middelgrote markt in de provinciestad Wa, naar de internationale markt van Kumasi en omgekeerd. U bestudeert dit gelijklopend aan de beweging van Bifor gastarbeiders naar het zuiden en hun reïntegratie thuis, en parallel ook aan de beperkte teelt van en handel in *cash crops* zoals katoen. U gaat hierbij heel contextueel in op de complexe inpassingen van liberale markteconomie (met haar zogenaamde berekendheid, rationele competentie en *entrepreneurship*) en mondialisering in een lokaal, meer naar zichzelf gekeerd marktgebeuren waar goede relaties tussen kopers en verkopers en met de buitenmenselijke krachtenvelden (gesymboliseerd in het Markt-schrijn) centraal staan. Met uw doorleefde beschrijving van de acties, relaties en sfeer op de markt, toont u aan hoe de Bifor het mogelijks anonieme, eng economische marktgebeuren omvormen tot een sociale, kosmologische tijdruimte. Parodie speelt hierin een belangrijke rol. [...] In uw analyses is het gebruik van lokale metaforen erg waardevol. Zo vormen de kring en de mobiliteit de basismetaphoor voor de gangbare, lokale markten; een schril contrast met de hoekig-geometrische markt uit beton en golfplaten. De metafoor 'het stromen van de markt' [de titel van het vijfde hoofdstuk] slaat dan op de toename van ingekomen goederen, kennis en gunstige relaties binnen elke kring en tussen de verschillende kringen'.

Het schrijven vanuit de leefwereld, zelfs de metaforen, van 'de ander' kan niet rechtlijnig. Het is geen wiskundige of juridische bewijsvoering, almachtig gederigeerd door de *logos*, maar veeleer een voortdurende dialectiek tussen *mythos* en *logos*, tussen verbeelding en rede. Het is echter geen eenvoudige oefening om 'te leren kijken vanuit de telkens nieuwe invalshoeken die de gebeurtenissen zelf aan u opdringen' (Prof. Devisch), met als gevolg dat (dhr. Moeyersons) 'de constructie van dit boek soms eerder verwarrend is, duidelijk in analogie met de steeds wikkende en wegende en nadenkende geest van de onderzoeker van een cultureel en rationeel moeilijk te ordenen onderwerp. Bijgevolg wordt de lezer aangeraden dit boek niet te beschouwen als ontspanningsliteratuur voor tussendoor. Het boek vereist de nodige concentratie en tijd om door-

genomen te worden, en vooral... om te laten bezinken.' En hij besluit: 'Voor wie gedreven is in ontwikkelings samenwerking: een zeer sterke aanrader!'

Als je goed kijkt naar een markt in de West-Afrikaanse Sahelzone, dan zie je stroming en bloccage, waarheid en leugen, koelte en hitte, productie en regeneratie, voorouders, gewone stervelingen en heksen en krankzinnigen, het lokale en het globale, landpriesters, imams, gift en handel, sorghumbier en geld, een Markt-schrijn. Hoe meer je ziet, voelt, ervaart, hoe duidelijker het wordt dat je rationeel erg weinig 'weet' over 'de geheimen van de markt' – de titel van het boek.

Dit alles hebt u niet gezien, want u hebt slechts één leesbril. En dus leest u dit antropologische boek als een botanicus. Of mist u een *market chain analysis* voor het 'echte' marktgebeuren – dit is, veronderstel ik, het marktgebeuren dat ú verwacht? U ergert zich wanneer een situerende schets van de markt het noorden niet aangeeft. Of, godbetert, coördinaten, dé icoon van een westerse opdeling van ruimte! Dat u (een docent culturele antropologie, stel ik onderaan uw tekst vast!) een *emic*-versus *etic*-benadering niet kan situeren, is misschien wat vreemd – de begrippen staan gelukkig in de tekst uitgelegd. Dat u als landbouwkundig ingenieur niet met 'transdisciplinariteit' vertrouwd bent, kan ik enkel betreuren – al verwondert het mij niet. Samen met enkele collega's-ingenieur haalde ik het concept uitgebreid aan in het boek 'Erven van de toekomst. Over duurzame landbouw in Vlaanderen' (Steunpunt Duurzame Landbouw, 2006). Een aanrader! U geeft zelfs geduldig aan dat plantenkunde beter is dan plantkunde (wat overigens niet klopt, beide zijn taalkundig correct, maar daar val ik niet over), en dat het 'herdenken' hoort te zijn, waar ik echt wel 'herinneren' bedoel.

Begrijp me niet verkeerd, geachte Professor, er zijn heus wel enkele slordigheden in de tekst; het gros ervan heeft u zelf aangehaald. Ik ben de eerste om dit toe te geven, en dit zelfs te betreuren. Sommige van uw redactionele opmerkingen zijn terecht, andere dan weer niet. Vergeef me dat ik ze hier niet stelselmatig overloop. Maar het leek me meer opportuun wat plaats te voorzien voor de inhoud.

'Veel ervaring in de tropen' is geen equivalent voor deskundigheid in de antropologie als wetenschappelijke discipline, zoals ik in mijn inleidende 'Brief aan de ingenieur (m/v)' aanhaal – een terechte bezorgdheid, blijkt nu. Het getuigt echter van een enorm *dédain* voor de antropologie, en tegelijk van evenveel naïeve onwetendheid, wanneer een botanicus een misschien wat ongelukkige uitnodiging tot recensie ook aanvaardt. Iemand die ooit een boek heeft gelezen over pakweg de potloodplant of zelf graag in zijn tuin wat plantjes ent, laat zich toch ook niet verleiden tot het recenseren van een botanisch werk in een wetenschappelijk tijdschrift? Hooguit tot een cursiefje in een plaatselijke krant.

Met de meeste hoogachting,

Joost Desein

Joost.Desein@ilvo.vlaanderen.be

Kurt De Wit, Leen Dom, Caroline Gijselinckx, Jef Peeraer en Koen Stassen (red.) (2006), **Onderwijs en samenleving. Thema's in het werk van J.C. Verhoeven**. Leuven/Voorburg, Acco, 266 pp.

Het is de traditie dat ter gelegenheid van een emeritaat een vriendenboek wordt uitgegeven. Bij het emeritaat van Prof. dr. J. Verhoeven hebben de vijf onderzoekers, die als laatste verbonden waren aan zijn Centrum voor Onderwijs sociologie, zestien auteurs bereid gevonden mee te werken aan het vriendenboek. De auteurs zijn gekozen op basis van twee factoren: ten eerste is er hun samenwerking met J. Verhoeven en ten tweede zijn er de domeinen waarop J. Verhoeven zich tijdens zijn loopbaan heeft toegelegd, met name theorie, onderwijs, en management van onderwijsinstellingen.

In een eerste hoofdstuk biedt de laatste lichte onderzoekers onder J. Verhoeven een mooi overzicht van het werk van hun mentor, dat twee duidelijke pijlers kent: sociologische theorieën en onderwijs sociologie. Er wordt aangegeven hoe deze twee krachtlijnen elkaar in zijn werk voortdurend doorkruisen. Sociologische theorieën vormen de basis voor zijn onderwijs sociologisch onderzoek, terwijl de inzichten en ervaringen uit dit onderzoek input leveren voor zijn theoretische en methodologische invalshoeken. Opmerkelijk is de grote variatie aan theorieën die terug te vinden is in het werk van Verhoeven. Die theorieën worden op zodanige manier gecombineerd, dat een theoretisch kader ontstaat waarin zowel sociaal handelen als sociale structuur en cultuur een plaats krijgen. Het is Verhoevens stelling dat diepgaand inzicht in de sociale werkelijkheid slechts bereikt kan worden door verschillende benaderingen met elkaar te confronteren en elkaar te laten aanvullen. Analoog stelt hij dat een onderzoeker methoden moet hanteren die hem of haar in staat stellen de georganiseerdheid van het sociaal handelen te begrijpen en te verklaren, wat in zijn onderzoek leidt tot een veelheid aan methoden. Vaak wordt een survey voorafgegaan door een kwalitatieve voorstudie of gevolgd door en aangevuld met een aantal casestudies. Toch gaat Verhoevens voorkeur uit naar kwalitatief onderzoek, omdat dit volgens hem nu eenmaal beter geschikt is dan kwantitatieve methodes om diepgaand inzicht te krijgen in een onderzoekstopic. Deze voorkeur hangt uiteraard samen met zijn theoretische sociologie-opvatting, die hij zelf typeert als 'fenomenologische dialectiek' en die geworteld is in de Europese interactionistische traditie.

Het is deze theoretische invalshoek die de tweede bijdrage in het vriendenboek heeft geïnspireerd. In deze bijdrage schetsen Paul Atkinson en Sara Delamont de waarde van de interactionistische traditie, die ze vervolgens verbinden met de sociologie van het hoger onderwijs en met de promotie van kwalitatieve onderzoeksmethoden. Ze concluderen dat het interactionisme relevante, analytische inzichten heeft opgeleverd, maar hedendaagse sociologen gaan te vaak voorbij aan de oorsprong van die inzichten. Hun verbinding van de interactionistische traditie met de sociologie van het hoger onderwijs is uiteraard

niet toevallig en wordt ingegeven door de onderzoeksinteresses van Verhoeven. Zijn medewerkers onderscheiden in zijn onderwijssociologisch onderzoek vier thema's: sociale ongelijkheid, onderwijsbeleid, schoolmanagement en participatie. Kenmerkend voor zijn werk is de aandacht voor de standpunten van de verschillende actoren (cf. zijn fenomenologische dialectiek), waarbij ook minder zichtbare actoren op de voorgrond treden, zoals ouders en schoolbestuur of de publieke opinie.

Het onderwijsonderzoek en -beleid vormt de rode draad doorheen alle bijdragen in het boek, met uitzondering van de bijdragen van Frans Lammertyn, Ward Rommel en Martin Ruebens. De eerste (derde bijdrage in het boek) behandelt de theorie van reflexieve modernisering van Ulrich Beck, met een uiteenzetting van de theorie, een verbinding met empirisch onderzoek en aandacht voor een aantal negatieve kritieken, waarbij Lammertyn zich zegt aan te sluiten. Hij geeft nog mee dat voor hem de waarde van de theorie van de reflexieve modernisering ligt in het concept van de nevengevolgen als motor van sociale verandering. Het stuk van Ward Rommel (vierde bijdrage in het boek) "De rol van emoties in processen van wetenschappelijke betekenisgeving" is een vlot leesbaar stuk over biosociologie en de rol van emoties bij de ontwikkeling van die discipline. Emoties worden gezien als betekenisgevers in sociale interacties. Meer specifiek wordt gesteld dat sociale interacties in het wetenschappelijke denkcollectief aan de basis liggen van de emoties van wetenschappers, wat gevolgen kan hebben voor hun werk – geïllustreerd met de ontwikkeling van het werk van E. Wilson. Hoewel deze bijdrage eerder spiegleerij lijkt, probeert de auteur er toch een ruimere betekenis aan te geven door, steunend op zijn illustratie, tegenover een constructivistische benadering van emoties een structuralistische benadering te plaatsen. Dit lijkt toch wel een brug te ver. Zo een opzet vraagt al vooreerst een meer diepgaande en volledige analyse van de sociologie van emoties dan hier gepresenteerd wordt. Martin Ruebens (bijdrage twaalf in het boek) analyseert het veranderingsmanagement in de Vlaamse overheid met behulp van Verhoevens fenomenologisch dialectische benadering van planmatige sociale verandering. Dit komt erop neer dat organisatie-ontwikkeling gezien wordt als het resultaat van een onderhandelingsproces, dat inspeelt op structurele contextelementen.

Drie bijdragen springen om een andere reden in het oog: in tegenstelling tot de overige bijdragen, die eerder een algemeen overzicht geven van het onderzoek rond een bepaald onderwerp of beschouwingen over bijvoorbeeld lokale autonomie in het onderwijs, rapporteren deze bijdragen over heel specifiek onderzoek. Mark Elchardus en Jessy Siongers (bijdrage zes) testen op basis van empirische gegevens verschillende hypotheses over het effect van voornamen bij de onderwijsverwerving van jongeren. Welke voornamen mensen aan hun kinderen geven, hangt samen met het cultureel kapitaal waarover ze beschikken of, om het met de woorden van de auteurs te zeggen, met de culturele ruimte waartoe ze behoren. Op die manier is een verband tussen voornaam en onder-

wijsverwerving gemakkelijk te verklaren. Opmerkelijk is echter de vaststelling dat er ook een rechtstreeks verband bestaat tussen voornamen en onderwijsverwerving, wat volgens de auteurs kan wijzen op etikettering. Peter Van Petegem en collega's (bijdrage zeven) rapporteren over een onderzoek waarin de samenhang van studiekeuzemotieven en de sociale achtergrond van leerlingen empirisch wordt nagegaan. Er wordt onderzocht of de socio-culturele achtergrond bepalend is voor de motivering van studiekeuze, of die motivering samenhangt met de keuze voor een bepaalde onderwijsvorm, en in welke mate mensen aangeven hun studiekeuze op individuele basis te maken of zich eerder te laten leiden, adviseren door derden. De Panelstudie van Belgische Huishoudens fungeert hiervoor als basis. Er wordt dus gebruik gemaakt van secundaire gegevens, wat dit onderzoek enigszins hypothekeert. Jan Van Damme (bijdrage acht) presenteert een onderzoek waarin de traditionele achtergrondkenmerken in onderzoek naar sociale ongelijkheid, met name geslacht, etniciteit en socio-economische status, in hun onderlinge samenhang worden bestudeerd, iets wat in Vlaanderen nog maar zelden is gebeurd. Naast additieve effecten worden interactie-effecten van geslacht, etniciteit en socio-economische status onder de loep genomen, en hiermee wordt in feite onderzoek van Dekkers, Bosker en Driessen (2002) gerepliceerd. De analyses worden gevolgd door een aantal beschouwingen over evoluties in de tijd en verschillen tussen landen, waarbij Van Damme zich vooral kritisch toont ten opzichte van de algemene overtuiging – op basis van bijvoorbeeld het PISA-onderzoek – dat er in Vlaanderen sprake is van een grotere sociale ongelijkheid in het onderwijs dan in andere landen. Er wordt ook even stilgestaan bij mechanismen die aan de basis van sociale ongelijkheid liggen.

De resterende bijdragen bieden een globaal overzicht van onderzoek dat rond een bepaald thema is verricht – onderzoek waaraan ook Verhoeven zijn medewerking verleende. Dergelijke bijdragen bieden zelden een diepgaand inzicht in een problematiek en laten ook niet toe het betreffende onderzoek te beoordelen, maar nodigen alleszins wel uit tot verdere lectuur. Robert Burgess (bijdrage negen) laat zijn licht schijnen over het onderzoek naar het management van hoger onderwijsinstellingen. Hij stelt vast dat onderzoek naar senior managers en management teams van hoger onderwijsinstellingen nog grotendeels braakliggend terrein is en gaat in zijn bijdrage dan logischerwijze na hoe dit domein het best onderzocht kan worden. Er dient volgens hem een combinatie van kwalitatieve en kwantitatieve technieken gebruikt te worden om zo het dagelijkse werk, de werkomstandigheden en de eigenschappen van die senior managers en management teams in kaart te brengen. Hierbij moet uiteraard rekening gehouden worden met de context waarbinnen zij werken. Ook de bijdrage van Åse Gornitzka en Peter Maassen (bijdrage vijf) is gericht op het hoger onderwijs, meer bepaald de Europese universiteiten en hoe zij via veranderingen in het onderwijs tegemoet komen aan de verwachtingen van de overheid. Hierbij staat de 'economisering' van de universiteit centraal. De au-

teurs stellen vast dat de Europese universiteiten vrij stabiel en traditioneel zijn en in die zin (nog) geen economisch gemotiveerde industrie vormen zoals in de Verenigde Staten. Geert Devos (bijdrage elf) heeft het over schoolleiderschap. Devos beschrijft hoe het functioneren van de schoolleider samenhangt met enerzijds de schoolcultuur en anderzijds een aantal externe factoren die een belangrijke impact hebben op het welbevinden van de directeurs – Devos heeft het hier in het bijzonder over de overheid, de scholengemeenschappen en de schoolbesturen. Van daaruit maakt hij dan een aantal reflecties voor de verdere professionalisering van de schooldirecteur. Hij eindigt met te stellen dat het aan de Vlaamse overheid, de schoolbesturen, de netten, de vakbonden en de scholengemeenschappen is om de wegen ter bevordering van de professionele ontwikkeling van de schooldirecteur te benutten en te vertalen naar een gepast beleid. Onderwijsbeleid is wat, ten slotte, centraal staat in de bijdrage van Roger Standaert (bijdrage tien in het boek), en meer bepaald de verhouding tussen centraal en lokaal onderwijsbeleid. Standaert schetst in zijn bijdrage het debat over lokale autonomie in het onderwijs en maakt van meet af aan duidelijk dat volgens hem euforie over lokale autonomie niet aangewezen is en enige relativering op zijn plaats is. Hij staat stil bij de voorwaarden voor lokale autonomie – dejuridisering, beleidsvoerend vermogen, schaalvergroting – en benadrukt dat het om een herverdeling van bevoegdheden gaat, waarbij de overheid hoedanook een aantal kerntaken blijft vervullen. Er moet dus een balans gevonden worden tussen bevoegdheden op het centrale niveau en bevoegdheden op het lokale niveau.

Het is open deuren intrappen als we stellen dat in een vriendenboek doorgaans geen meesterwerken worden gepubliceerd. Auteurs reserveren hun beste werk nu eenmaal niet voor dit soort boeken. Dit Liber Amicorum vormt hierop geen uitzondering. De verschillende bijdragen zijn van nogal wisselend niveau en vormen bovendien een heterogeen geheel: ze kunnen dan ook het beste elk op zich gelezen en naar waarde geschat worden. En toch is het juist door de bundeling dat een meerwaarde ontstaat naar de emeritus toe, om wie het uiteindelijk allemaal gaat: het samenbrengen van die verschillende teksten, voorafgegaan door een beschrijving van het werk van de emeritus, schept immers een context waarbinnen deze en zijn werk een plaats krijgen en (beter) begrepen kunnen worden.

Mieke Van Houtte
UGent, Vakgroep Sociologie

Referentie

Dekkers, H., Bosker, J. en Driessen, G. (2002) Complex inequalities of educational opportunities. A large-scale longitudinal study on the relation between gender, social class, ethnicity and school success. *Educational Research and Evaluation*, 6, p. 59-82

Leen Dom (2006), **Ouders & scholen**, Gent, Academia Press, 336 pp.

“Na de leerlingen zijn de ouders de personen waarmee scholen het meest in contact komen. Ouders en hun kinderen zijn de eerste klanten van de school. Voor de school is het dan ook belangrijk om een goed contact te onderhouden met ouders. Al is het alleen maar omdat ouders in het andere geval steeds kunnen beslissen om hun kind van de school te halen.” Met deze inleidende zinnen zet Leen Dom meteen de toon van haar doctoraatsproefschrift ‘Ouders & scholen’. Op basis van de literatuurbevinding dat ouders slechts een schijnbaar machtige rol toegekend krijgen binnen de school, stelt de auteur zich de wijze van interactie tussen ouders en leraren/directeur/schoolbestuur in het lager onderwijs als belangrijkste onderzoeksvraag: betreft het partnerschap of (ongelijke)strijd? Een vraagstelling die op z’n minst gedurfd valt te noemen aangezien ze een uitdaging betekent van de vaak gehoorde succesverhalen omtrent ouderbetrokkenheid.

De inhoudelijke resultaten mogen dan ook enigszins vernieuwend genoemd worden. De onderzoeksbevindingen tonen aan dat er grote verschillen zijn tussen scholen in de manier waarop de ouderbetrokkenheid vorm krijgt. De drie patronen die de interacties tussen ouders en scholen globaal weergeven – in termen van het partnerschaps-/strijdhalte – zijn: dissensus, consensus en beperkt partnerschap. Verklarende factoren ter zake hebben betrekking op de figuur van de directeur, de samenstelling van het ouderpubliek, schoolgrootte en schoolsucces van de leerling. Tevens worden op basis van de onderzoeksgegevens een aantal oudertypes onderscheiden. Een eerste – in aantal beperkte – groep ouders duidt de auteur aan als ‘de voortrekkers’, die van groot belang zijn voor de ouderwerking in de school. Ook de ‘dienstbare ouders’ zijn belangrijk voor de school, niet zozeer voor hun leidende rol, maar voor de hoeveelheid tijd en energie die ze aan de school spenderen. Een derde type ouders, ‘de ouders als vrienden’, bestaat uit leden van het oudercomité die samen met de leraren en de directeur een hechte vriendengroep vormen. ‘De afstandelijke ouders’, ten slotte, kenmerken zich door het feit dat zij bewust en weloverwogen een schoolkeuze voor hun kinderen gemaakt hebben en een groot vertrouwen stellen in de expertise van het onderwijzend personeel in de school. De vaststelling dat deze ouders over een grote hoeveelheid sociaal en cultureel kapitaal beschikken, doet de onderzoekster besluiten dat het beschikken over middelen geen voldoende voorwaarde is om tot betrokkenheid over te gaan.

Tussen de bovengeschetste onderzoeksvraag en onderzoeksresultaten ligt een uitgebreid theoretisch en empirisch proces, dat door de auteur nauwgezet beschreven wordt. Niettegenstaande de auteur erin geslaagd is een moeilijk begaanbare weg te bewandelen, kunnen enkele fundamentele kritische noten geformuleerd worden.

Om de relatie tussen ouders en leraren, ouders en directeur en ouders en schoolbestuur nader te exploreren en inhoudelijk te duiden, wordt de visie van de micropolitiek als theoretisch uitgangspunt genomen. Het micropolitiek perspectief is gericht op macht en strijd binnen organisaties en de wijze waarop de verschillende individuen of groepen in de organisatie hun belangen behartigen. Door deze zienswijze als interpretatiekader te gebruiken, lijkt de auteur reeds bij voorbaat uit te gaan van de onmogelijkheid van een positief samenwerkingsverband tussen de verschillende actoren. Deze indruk wordt overigens doorheen het gehele boek gewekt. De gehanteerde terminologie refereert naar het op managementperspectief gebaseerde model van dienstverlening, waar het gebruik van termen als 'provider' en 'klant', 'professionals' en 'doelpubliek' geen rariteit is. Deze concepten impliceren echter een hiërarchische verhouding die een volwaardig partnerschap – om in de terminologie te blijven – als het ware uitsluit. Wil men ouders en beroepskrachten een gelijkwaardige verantwoordelijkheid geven, dan mogen dergelijke denkkaders niet langer als richtinggevend beschouwd worden. Om de elementen van consensus binnen een school niet uit het oog te verliezen, is het aangewezen ook een cultureel perspectief – waarbij overeenkomsten tussen de verschillende actoren binnen een organisatie centraal staan – expliciet als theoretisch uitgangspunt te nemen. Illustratief voor de managementbenadering is de aanhef van Doms boek. Kinderen en ouders worden in de eerste plaats beschouwd als klanten die ervoor moeten zorgen dat het 'bedrijf' – i.c. de school – draaiende blijft. Het hoeft geen betoog dat zulke perspectieven leiden tot een onderminning van een constructieve communicatie tussen ouders en school, die een zo gunstig mogelijke ontwikkeling van het kind als doel heeft. Dit ultieme objectief van het ouder-schoolcontact wordt overigens nauwelijks geëxpliciteerd door de auteur. De communicatie tussen de verschillende contexten waarvan het kind deel uitmaakt, wordt verheven tot doel in plaats van het te aanzien als middel. Niettegenstaande vraagtekens geplaatst kunnen worden bij de eenzijdige focus op strijdelementen in de micropolitieke benadering, wordt deze zienswijze betrokken op de relaties tussen alle in het onderzoek betrokken actoren. Dit scheidt een volledig beeld van de mogelijke belangen die gepaard kunnen gaan bij de contacten tussen ouders en leraren/directie/schoolbestuur, waarbij de verschillende spanningsvelden belicht worden.

Op een hoger liggend niveau dan de micropolitiek heeft de structuratietheorie van Giddens de uitgangspunten van het onderzoek bepaald. Deze theorie voorziet in conceptuele middelen om te analyseren wat actoren weten over het waarom van hun handelen. Niet enkel de intenties en motieven van de actor zijn hierbij belangrijk; de sociale praktijken waarmee de mens routineuze systemen reproduceert, zijn tevens van primordiaal belang. Bij de weergave van deze theorie getuigt de auteur van een diep inzicht in de moeilijke en abstracte materie. Desondanks deze achterliggende theorie best interessant is, en reeds een empirische meerwaarde voor de sociale wetenschappen aangetoond

heeft, lijkt deze in de context van de ouder-schoolverhoudingen ietwat vergezocht. De concepten uit Giddens' theorie die in het theoretische luik uitvoerig uit de doeken gedaan worden, worden – in tegenstelling tot het micropolitieke kader – slechts in beperkte mate teruggekoppeld aan de onderzoeksbevindingen; een teken aan de wand van de geringe bruikbaarheid van de desbetreffende theorie?

Daar waar de structuratietheorie veel aandacht krijgt, wordt de kapitaalthese van Bourdieu niet als expliciet denkkader van het onderzoek aangenomen. Nochtans staat reeds van bij aanvang in het boek vermeld dat er speciale aandacht gaat naar verscheidenheid in betrokkenheid en participatie binnen de oudergroep naargelang sociaal-economische status van de ouders en de impact van deze differentiatie op de interacties met leraren en directie. Bourdieus ideeën, dat de thuiscultuur van minder gegoede gezinnen niet aansluit op de dominante cultuur van de school, kunnen dan ook richtinggevend zijn voor het uittekenen en interpreteren van het onderzoek. Gaandeweg blijkt de auteur ook de relevantie van deze noties in te zien, waardoor deze alsnog de betekenisverlening aan de bevindingen kleuren. Dit getuigt van een flexibele opstelling van de onderzoekster. Hoewel de theoretische krijtlijnen reeds bij aanvang uitgetekend werden, wordt dus niet volledig deductief tewerk gegaan door louter de omschreven theoretische concepten empirisch te bestuderen.

Om na te gaan hoe de relatie tussen de ouders en de school in praktijk vorm krijgt, werden gedurende twee schooljaren in vier lagere scholen interviews met verschillende betrokkenen gevoerd (i.c. ouders, leraren, directie en schoolbestuur), evenals participerende observatie tijdens vergaderingen van oudercomité, ouderraad en/of participatieraad aangevuld met een beperkte survey bij de leraren. Methodologische keuzes worden secuur omschreven en gemotiveerd. Bovendien deinst de auteur er niet voor terug tekortkomingen met betrekking tot methodologische kwaliteit aan te geven en geeft ze aan hoe deze in de mate van het mogelijke op te vangen. Ook de schoolcontexten – die een niet te onderschatten invloed uitoefenen op de wijze waarop de interactie tussen ouders en schoolpersoneel vorm krijgt – worden nauwgezet, en met oog voor zowel interne als buurtspecten, weergegeven.

De auteur benadrukt zich enkel te richten op autochtone ouders. Gezien de samenstelling van de hedendaagse leerlingenpopulatie binnen scholen valt dit een opmerkelijke keuze te noemen; nog opmerkelijker echter is het aangedragen hoofdmotief voor deze ingrijpende en veelbetekenende doelgroepinperking: *“... omdat de betrokkenheid van migrantenouders omwille van cultuur- en taalaspecten van een zeer specifieke aard is en dit de vergelijkbaarheid van het materiaal bemoeilijkt.”* Kan dergelijke pragmatische redenen echter ingeroepen worden om een doelgroep die inherent deel uitmaakt van een aanzienlijk deel van de Vlaamse scholen te verhinderen tot deelname aan een onderzoek die iedere schoolbetrokkene – autochtoon of allochtoon – aanbelangt? De uit-

daging bestaat er net uit de onderliggende – complexe – mechanismen in de relaties tussen allochtone ouders en autochtone leraren te ontmantelen. Gezien de multiculturalisering van onze samenleving zich sterk laat voelen in het onderwijs, kunnen selectiecriteria voor het al dan niet weerhouden van een bepaald 'doelpubliek' allerminst ingegeven worden door pragmatische motieven.

Meerdere keren staat in het boek te lezen dat binnen de beoogde doelgroep alle relevante actoren bevroegd worden. In concreto betreft het ouders, leraren, directie of leden van het schoolbestuur. De auteur geeft aan dat – bij wijze van 'toeval' – in twee scholen een zorgcoördinator gesproken wordt. Nochtans vervullen deze beroepskrachten een essentiële rol in de relatie en communicatie met ouders, de ultieme kwestie in dit boek. Niet enkel zorgcoördinatoren, maar ook brugfiguren kunnen worden aangestipt als relevante respondenten voor deze vraagstelling. Brugfiguren streven er immers naar een brug te slaan tussen school en thuis, drempels te verkleinen voor alle ouders. De kans is niet gering dat een bijkomende bevraging van genoemde respondenten een ander perspectief op de interactiedyade tussen ouders en school oplevert.

Alhoewel de resultaten van het kwalitatieve onderzoek niet representatief zijn voor het gehele Vlaamse onderwijslandschap, brengen de casestudies een rijke bron van informatie voort die een toetsing van de micropolitieke ideeën mogelijk maken. Aan de hand van concrete en authentieke situatieschetsen draagt de auteur voldoende bewijsmateriaal aan en zet ze een argumentatief betoog op voor de conclusies die zij uitdraagt. Leen Dom beperkt zich niet tot het beschrijvend beantwoorden van de algemene en specifieke onderzoeksvragen. Ofschoon de klemtoon ligt op het beschrijven, wordt er eveneens op zoek gegaan naar verklaringen voor vastgestelde tendensen in en verschillen tussen scholen betreffende de relatie tussen ouders en scholen. Doch, een meer verklarende en interpretatieverlenende aanpak is bij momenten aangewezen. Daar de onderzoekster erin geslaagd is gedetailleerde analyses uit te voeren, kennen de antwoorden een exhaustief karakter met oog voor nuances en de schoolcontext. Een eigenhandige conclusie destilleren uit deze veelheid aan informatie is dan ook geen sinecure. De door de auteur aangeboden tussentijdse syntheses betekenen bijgevolg een belangrijke houvast voor het behouden van overzicht op de soms verrassende inhoud.

Bij het onderzoeken van de verhouding tussen ouders en scholen beperkt de auteur zich tot de relatie tussen de leden van het oudercomité en leraren/directeur. Hierbij wordt sterk afgeweken van de oorspronkelijke doelstelling zich te focussen op het communicatieve luik, dat verwijst naar de interactie tussen ouders en school. De communicatie die ouders zetelend in de ouderraad of -comité – een vorm van formele ouderparticipatie binnen de school – aangaan met het onderwijzend personeel of directieleden in het kader van besluitvorming op school, kunnen niet zomaar vereenzelvigd worden met de dage-

lijkse formele en informele interacties die plaatsvinden tussen genoemde actoren. Bijgevolg kan worden verondersteld dat het antwoord op de vraag naar de interactiewijze tussen ouders en leraren/directeur/schoolbestuur een ander karakter zal kennen wanneer alle ouders – met bijhorende ouder-leraar contacten – in rekening gebracht worden. De verscheidene oudertypes (voortrekkers, dienstbare ouders, ouders als vrienden, afstandelijke ouders) die Dom afleidt uit de algemene interactiepatronen in de verhouding van ouders tot de school, komen deels tegemoet aan deze kritiek.

Op de belangrijkste onderzoeksvraag – hoe verloopt de interactie tussen ouders en leraren/directeur/schoolbestuur in het lager onderwijs – wordt geen eenduidig antwoord geformuleerd. Maar, het zou verkeerd zijn te stellen dat dit tot de opzet van het boek zou behoren. Het boek brengt de onderliggende machtsmechanismen die doorwerken in de ouder-schoolrelatie in kaart, rekening houdend met de specifieke schoolcontext. Daar de toetsing van de theoretische modellen van de micropolitiek en de structuratietheorie onder de voorname doelstellingen van het onderzoek ressorteert, kenmerkt dit boek zich door een wetenschappelijk karakter. Hopelijk nemen voldoende (onderwijs)sociologen het boek ter hand om de vertaalslag naar het werkveld te maken. Het is immers aanbevolen dat beroepskrachten zich terdege bewust zijn van onderhuidse dynamieken in de relatie met hun partners, de ouders.

Lien Ghysens

UGent, Vakgroep Onderwijskunde

Ignace Glorieux, Suzana, Koelet, Inge Mestdag, Joeri Minnen, Maarten Moens en Jessie Vandeweyer (2006), **De 24 uur van Vlaanderen. Het dagelijkse leven van minuut tot minuut**, Leuven, LannooCampus, 239 pp.

De veelheid aan keuzes in onze levensloop die we in onze postmoderne samenleving moeten maken, heeft als resultaat dat we geconfronteerd worden met een resem aan aantrekkelijke alternatieven, die we tegen elkaar moeten afwegen. Die afweging gebeurt dikwijls op basis van kapitaal, zowel economisch als sociaal. Toch zien we dat ook het aspect tijd meer en meer een schaars goed wordt dat onze keuzes mee stuurt. Hoewel er verschillen bestaan in de tijd die mensen gedurende hun leven ter beschikking hebben, bestaat de dag voor iedereen uit dezelfde 24 uur waarin men probeert om zijn *'do-it-yourself-biography'* (cf. Beck, 1992) uit te werken en tot zelfontwikkeling te komen. Het groot aantal keuzes die men krijgt om tijd aan te besteden, resulteert dan ook in een gevoel van toenemende tijdsdruk. Het is die tijdsdruk en de ervaring van het gebrek aan tijd die momenteel een betekenisvol aspect is binnen het leven van mensen. Tijd, en de schaarste ervan, zal daarom meer en meer een sociologisch gegeven worden.

Dat had men ook aan de VUB begrepen, waar men, in navolging van eerdere tijdsbudgetanalyses, in 2004 een grootschalige tijdsbudgetbevraging organi-

seerde. Hierbij werden 1780 Vlamingen tussen 18 en 75 jaar, op basis van een toevallige steekproef en aan de hand van een dagboek en twee vragenlijsten, bevestigd. In het boek *'De 24 uur van Vlaanderen'* presenteert het onderzoeksteam een aantal belangrijke resultaten van deze bevestiging, waarmee ze de bezigheden van de Vlaming in zijn alledaagse context proberen in kaart te brengen. Het boek is geschreven met een divers publiek voor ogen (sociale wetenschappers en beleidsmakers) en dat heeft geresulteerd in een vlot leesbaar boek met interessante aanzetten voor verder onderzoek en inspiratiebronnen voor beleid. De focus op tijd creëert hierbij de mogelijkheid om een aantal hete hangijzers in onze samenleving op een alternatieve manier te benaderen. De tijdsanalyses maken het mogelijk om de subjectieve gevoelens die we hebben te relateren aan objectieve gedragspatronen.

In de eerste hoofdstukken gaat men in op de arbeidsgerelateerde tijd en de verhouding tussen werk en de andere verplichtingen van de Vlamingen. Hierbij komt aan het licht dat we tegelijkertijd meer en minder zijn gaan werken: gemiddeld genomen werkt elke tewerkgestelde minder uren per week, maar door de toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen werken we met zijn allen meer dan 50 jaar geleden. Ondanks het heersende gevoel dat er steeds meer flexibiliteit wordt gevraagd aan de werknemers, is dit in de realiteit niet echt te constateren: we werken immers niet meer op afwijkende tijdstippen dan vroeger. In het boek wordt gewerkt met een groot aantal kruistabellen waarbij men probeert in te gaan op verschillen naar geslacht, leeftijd, gezinssituatie, opleidingsniveau en tewerkstelling. Hierbij gaat, als we focussen op arbeid, de aandacht voornamelijk naar de man-vrouw verschillen in het verdelen van betaalde en gezinsarbeid. De verdeling van beide tussen mannen en vrouwen blijft, ondanks alle verhalen over nieuwe mannen en meer kansen op de arbeidsmarkt voor vrouwen, volgens de klassieke patronen. Vrouwen steken meer tijd (bijna dubbel zoveel) in huishouding, kinderverzorging en persoonlijke hygiëne, mannen meer in betaald werk en klusjes in en rond het huis.

Buiten de arbeidstijd en aandacht voor het huishouden is er ook ruimte in het boek om in te gaan op de manier waarop de Vlaming zijn vrije tijd invult. Hierbij wordt de link gemaakt naar het sociologische onderzoek omtrent levensstijl, het resultaat van de keuzes die men maakt in het eigen leven en dan voornamelijk wat de vrije tijd betreft. De hoeveelheid vrije tijd nam in de laatste 5 jaar toe met bijna twee uur. Het relatief grote aandeel vrije tijd wordt evenwel gedomineerd door media met een opmerkelijke toename van computergebruik en nog steeds de klassieker: televisie. Toch blijven de Vlamingen niet thuis: uitgaan, sociale participatie, cultuur buitenshuis en sporten worden ook belangrijk gevonden. Ook hier zijn er verschillen naar geslacht en leeftijd, maar blijkt voornamelijk het al dan niet hebben van kinderen een belangrijke rol te spelen. Ondanks het wijdverspreide idee dat men meer en meer individualistisch en egoïstisch is geïnteresserd, hebben de meeste Vlamingen een actief sociaal leven waarin zowel familie als vrienden een belangrijke rol spelen. Bovendien zijn de

Vlamingen over het algemeen tevreden over hun sociale contacten. Het sociaal kapitaal dat dit netwerk van contacten opbouwt, blijkt aan de hand van deze tijdsstudies evenwel niet evenredig verdeelt tussen alle lagen van de bevolking. Ouderen, alleenwonenden, niet-werkenden en gepensioneerden hebben opmerkelijk minder contact en beschikken meestal ook over een minder divers netwerk. Toch moet de sociale integratie van de Vlaamse bevolking nog niet in vraag worden gesteld.

Een volgend maatschappelijk vraagstuk dat in het boek de nodige aandacht krijgt, gaat over de mobiliteitscrisis die meer en meer slagkracht lijkt te krijgen. De bevindingen uit de dagboeken maken duidelijk dat de Vlaming niet meer tijd spendeert in verplaatsingen dan vijf jaar geleden. Het zijn vooral de werkenden, hoogopgeleiden en ouders die zich veel meer verplaatsen dan anderen. De auto is in deze verplaatsingen alomtegenwoordig, en het gebruik van de wagen ten opzichte van andere alternatieven nam in de laatste vijf jaar nog toe, voornamelijk bij de gezinnen. Verplaatsingen zijn in eerste instantie voor het werk, andere oorzaken zoals vrije tijd, familie en huishouden nemen ook een belangrijk deel van de koek. Dat we meer en meer in de file staan, heeft dan voornamelijk te maken met het feit dat een groot deel van de verplaatsingen simultaan gebeuren. Hiermee wordt direct de link gelegd naar het hoofdstuk waar men ingaat op de routines en ritmes die de Vlamingen kennen. Hieruit blijkt dat, ondanks het feit dat we meer individualistische levenslopen kennen, collectieve ritmes toch nog altijd in sterke mate aanwezig blijven. De meeste Vlamingen slapen, eten en werken op dezelfde momenten, maar ook de piek in het televisiekijken is duidelijk uitgesproken.

Tot slot gaat er aandacht naar het fenomeen tijdsdruk, die duidelijk onevenwichtig verdeeld is in de samenleving. Tussen 25 en 45 kennen de meeste Vlamingen een sterke tijdsdruk: ze worden verwacht een actief beroepsleven te combineren met gezin en kinderen en het uitbouwen van een persoonlijke levensloop, waarin men meer en meer keuzes krijgt. Vrouwen kennen hierbij een nog hogere tijdsdruk dan mannen, voornamelijk omdat hun hogere arbeidsparticipatie niet gecompenseerd wordt door een meer beperkte last in het huishouden.

In het afsluitend hoofdstuk wordt ingegaan op het feit dat men op basis van de tijdsbepaling heeft kunnen merken dat er toch een verschil bestaat tussen een aantal zaken die als algemeen worden aangenomen in het gedachtengoed van de Vlaming en hun gedrag. Zo is het gevoel van tijdsdruk zeker niet algemeen verspreid over de samenleving, maar anderzijds niet te ontkennen voor bepaalde groepen. De spreiding van activiteiten over de levensloop is niet echt evenredig: het grootste deel van de drukte zit samengebald tussen 25 en 50 jaar, waarin we niet enkel onze carrière moeten uitbouwen, maar ook zorgen dat kinderen een veilige thuis krijgen en dat vrije tijd betekenisvol wordt ingevuld. Vanaf 55 jaar neemt het aantal werkenden sterk af, wat resulteert in een

kleiner aandeel actieven die, bovenop de hierboven vernoemde druk, bovendien moeten instaan voor een groter deel niet-actieven. Men besluit dus dat er duidelijk sprake is van een onevenwichtig opgebouwde levensloop. Het feit dat de actieve periode in arbeid en vrije tijd bovendien gesitueerd is tussen 25 en 40 maakt dat vrouwen sowieso minder kansen krijgen, omdat ze geen tijd krijgen om de verloren tijd op een moment in te lopen. Naast geslachtsverschillen, constateert men ook belangrijke verschillen tussen de tijdsrijken en tijdsarmen, die toch een aantal opmerkelijke verschillen kennen in hun tijdsbesteding. Het team van de VUB besluit het boek dan ook met een oproep om werk te maken van een tijdsbeleid, waarin men probeert een meer evenredige/evenwichtige verdeling te krijgen, zowel binnen de samenleving als binnen de levensloop van mensen.

Concluderend kunnen we stellen dat het boek *'De 24 uur van Vlaanderen'* op een zeer toegankelijke manier het aspect tijd op de wetenschappelijke en beleidsagenda plaatst. De mogelijkheden en relevantie van het gebruik van het concept tijd binnen het sociaal onderzoek wordt aan de hand van concrete en mooi uitgewerkte voorbeelden onderstreept. De analyses en de besprekingen zijn eerder beschrijvend, maar het gebruik van de vele kruistabellen in het boek levert een mooi overzicht van een aantal belangrijke maatschappelijke verschillen in tijdsgebruik. Het vormt een aanrader voor personen die op zoek zijn naar een aantal objectieve maten en beschrijvingen om bepaalde hete hangijzers in onze samenleving, zoals arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen en over de levensloop, mobiliteitsproblemen, beleving van vrije tijd,.. te kaderen. Het boek geeft, ondanks haar beschrijvend karakter, op een correcte, toch voor een groot publiek leesbare manier enkele mooie aanzetten om het denkproces over de invulling van het alledaagse leven en de hiermee gepaard gaande problemen in onze postmoderne samenleving verder te stimuleren.

Trees De Bruycker
UGent, Vakgroep Sociologie

Referenties

Beck, U. (1992). *Risk Society*. London: Sage.

Andries Hoogerwerf (2007), **De toekomst van het christendom. Van instituut naar beweging**. Budel: Damon, 180 pp.

Religie en godsdienst zijn terug thema's die op de agenda staan. Zowel in de media als in de samenleving krijgt godsdienst meer aandacht dan een tijd geleden. De aanwezigheid van de islam speelt daar zeker een belangrijke rol in, maar we kunnen de 'rentree van de religie' niet enkel op rekening van de islam schrijven. Ook voor het christelijke geloof en gedachtegoed is de aandacht toegenomen. Niemand zal de toenemende ontkerkelijking ontkennen: de zondagspraktijk kent weinig naleving, het aantal huwelijken daalt en de roe-

pingen zijn alarmerend voor een instituut dat zo'n belangrijke waarde aan de priesterwijding hecht. Maar hiermee is lang niet alles gezegd. De toestand van religie willen afmeten aan het aantal kerkbezoekers en orthodoxe katholieken zou van een enorme enggeestigheid getuigen. De religie en de godsdienst kunnen ook hun weg vinden naast, buiten of voorbij het instituut Kerk. Her en der groeien bescheiden lokale christelijke gemeenschappen, sommigen beschouwen zichzelf als liturgische experimenten, anderen leggen de nadruk op spiritualiteitbeleving, nog anderen op de christelijke sociale praxis. Bovendien is het zonder meer duidelijk dat de rol van de christelijke traditie als culturele en maatschappelijke factor nog lang niet is uitgespeeld. Het feit dat heel wat hedendaagse 'seculiere' filosofen zoals Rorty, Vattimo, Gauchet, Ferry, Derrida en Habermas zich de jongste tijd (positief) met religie hebben ingelaten, is symptomatisch. Ook de godsdienstsociologie heeft onder meer sinds *Public religions in the modern world* (The University of Chicago Press, 1994) van J. Casanova een nieuwe impuls gekregen. In deze context is het bedroevend te moeten vaststellen dat godsdienstsociologie in Vlaanderen nauwelijks nog systematisch wordt beoefend. K. Dobbelaere heeft een belangrijke voorttrekkersrol gespeeld om het thema op de agenda te zetten, maar blijkbaar vindt geen enkele professor, onderzoeksgroep, vakgroep of universiteit het thema op dit moment belangrijk genoeg om van godsdienstsociologie terug een *core business* te maken.

Dit is jammer, want we zouden dan misschien toch tot beter werk kunnen komen dan wat Hoogerwerf ons hier presenteert. De Nederlandse auteur is dan ook geen godsdienstsocioloog, maar een emeritus hoogleraar politicologie van de Universiteit Twente. Met zijn boek wil hij 'de veranderingen die zich in het christendom, met name in Nederland, voordoen vooral vanuit een sociaal-wetenschappelijke invalshoek' benaderen.

Het boek is erg 'Nederlands'. Het gaat voornamelijk over de Nederlandse situatie en er worden voornamelijk Nederlandstalige auteurs aan het woord gelaten en dikwijls gaat het over mensen die over de landsgrens niet meteen een belle-tje doen rinkelen. Dit provincialistische trekje maakt het boek voor een niet-Nederlander meteen al wat minder interessant. Als Vlaming is het boek wel interessant om wat inzicht te krijgen in de zeer gediversifieerde christelijke wereld zoals die in Nederland aanwezig is. Op dat vlak is er immers een ongevoelbaar verschil met het erg monoconfessionele katholieke Vlaanderen.

Centraal in het boek – wat ook al blijkt uit de ondertitel – is de idee dat de veranderingen in het christendom voor een belangrijk deel de ont-institutionalisering van kerk en religie betreffen. Het christendom is als een beweging begonnen, maar heeft zich hiërarchisch en verticaal geïnstitutionaliseerd. Verschillende bewegingen, waarvan de reformatie de belangrijkste is, hebben zich tegen het kerkelijke instituut verzet – zonder dat ze er zelf in geslaagd zijn om volledig de valkuilen van institutionalisering te ontlopen. Nu echter komen we vol-

gens Hoogerwerf in een fase waarin het instituut kerk het helemaal moet laten afweten. Indien de kerk zichzelf als beweging niet zal herwaarderen, zal ze de huidige crisis nooit te boven komen. Dit betekent volgens Hoogerwerf niet dat de kerk zich, in het kielzog van de charismatische beweging, de pinkstergemeenschappen of de evangelische bewegingen volledig als een beweging moet heroriënteren. Het betekent wel dat er moet nagedacht worden in welke opzichten het institutionele van de kerk vandaag nog kan dienen en de kerk moet durven zoeken hoe een aantal boeiende eigenschappen van een geloofsbeweging geïncorporeerd zouden kunnen worden.

Dit thema is in het boek verder uitgewerkt aan de hand van de beschrijving van een aantal fundamentele dilemma's waartegenover de kerk en het christendom zich geplaatst weten: orthodoxie versus vrijzinnigheid, politiek engagement versus mystiek, traditie versus vernieuwing, rationaliteit versus mysterie, democratie versus leiding en eenheid versus verscheidenheid. Deze dilemma's zijn niet nieuw, het zijn thema's die eigenlijk centraal staan in de geschiedenis van de kerk en de theologie. Wel is het zo dat de culturele en sociale context hier in het westen bij het begin van de eenentwintigste eeuw ervoor zorgen dat die dilemma's op een heel pregnante wijze verschijnen en misschien meer dan ooit om reflectie vragen.

Aan elk van deze dilemma's wordt een hoofdstuk besteed. Hierin worden een aantal tendensen besproken of worden een aantal (meestel Nederlandse) auteurs aan het woord gelaten. Op het eind volgt telkens een paragraaf 'kanttekeningen' waarin de auteur zelf aan het woord komt. Het boek leest echter te veel als een aaneengesloten reeks van bijeengesprokkelde citaten en (heel) korte boekbesprekingen, waardoor het uiteindelijk allemaal heel vrijblijvend beschrijvend blijft. Een groot deel van de tekst bestaat uit paragrafen die me heel erg aan scripties van studenten doen denken: *x* zegt in zijn boek dit; *y* zei in een rede dat en *z* schreef in zijn bekende werk nog iets anders. De eigen gedachtegang die het boek zou moeten ontwikkelen, blijft erg oppervlakkig en is eerder zwak. Het thema "De toekomst van het christendom" verdient wat mij betreft veel beter. Om dit thema te behandelen is visie noodzakelijk en dat is slechts heel matig in dit boek aanwezig. Het excuus dat het boek enkel beschrijvend, empirisch sociologisch wil zijn, is wat flauw gezien de auteur zelf alleen maar cijfers van anderen aanhaalt en niet te beroerd is om materiaal uit de jaren tachtig te gebruiken om de huidige situatie te bespreken.

De auteur schrijft dat zijn boek 'informerend, analyserend en kritisch van opzet' is. Op al deze vlakken scoort het echter onvoldoende en lost het de verwachting niet helemaal in.

Patrick Loobuyck

UGent, vakgroep wijsbegeerte
UAntwerpen, Centrum Pieter Gillis

Antwoord op een onrijpe recensie

De beschouwing van Patrick Loobuyck naar aanleiding van mijn boek 'De toekomst van het christendom: Van instituut naar beweging' verdient een kritisch antwoord van de auteur. Ik dank de redactie voor de gelegenheid die zij mij daartoe op haar initiatief heeft geboden.

Aan een recensie in een wetenschappelijk tijdschrift mag men naar mijn oordeel minimaal de volgende eisen stellen. De recensie geeft een beknopt, maar nauwkeurig beeld van de inhoud en opzet van het boek. Zij maakt de plaats van het boek in de relevante literatuur duidelijk. Zij bevat een grondig beargumenteerde beoordeling van de theoretische, methodische en redactionele aspecten van het boek. Zij geeft niet blijk van bevooroordeeldheid. Ik zal duidelijk maken dat de recensie van Loobuyck aan geen van deze eisen voldoet.

1. De recensent geeft geen nauwkeurig beeld van de inhoud en opzet van het boek.

Ik heb getracht veranderingen op religieus terrein te plaatsen in de context van diverse vormen van modernisering van de samenleving op een termijn van eeuwen. Daaraan besteedt de recensent geen aandacht. De gekozen fundamentele dilemma's duidt hij kort aan, maar de zin van het denken in dilemma's blijft onbesproken. Ook vermeldt de recensent niet dat in het boek de ontwikkeling van het denken over de gekozen dilemma's vanaf het begin van het christendom in hoofdlijnen wordt geschetst.

Verscheidene beweringen die de recensent over de inhoud van het boek doet, zijn subjectief gekleurd of feitelijk onjuist. Zo zegt hij: 'Er worden voornamelijk Nederlandstalige auteurs aan het woord gelaten'. Een feit is dat 46 van de 179 in het boek genoemde publicaties door buitenlanders geschreven zijn. Dit lijkt mij voor een boek dat vooral over Nederland handelt geen slechte score.

De recensent zegt: 'Nu echter komen we volgens Hoogerwerf in een fase waarin het instituut kerk het helemaal moet laten afweten'. Zo staat het niet in het boek. Wel wordt er gesproken van instituten in verval en van ont-institutionalisering. Maar, zoals de recensent een paar regels verder in feite ook laat merken, wordt in het boek uitdrukkelijk tot het zoeken naar een evenwicht tussen instituut en beweging geadviseerd.

De recensent zegt dat de auteur 'niet te beroerd (sic-A.H.) is om materiaal uit de jaren tachtig te gebruiken om de huidige situatie te bespreken'. Een feit is dat waar nodig ouder materiaal is vermeld, maar voorzover nodig en mogelijk ook het relevante onderzoek vanaf de jaren negentig, tot en met publicaties uit 2006.

2. De recensent maakt de plaats van het boek in de relevante literatuur niet duidelijk.

In het begin van de recensie wordt een vrij subjectieve interpretatie van enkele aspecten van godsdienst en sociologisch/filosofisch denken over godsdienst gegeven. Maar welke positie het besproken boek in de vakliteratuur inneemt, komt daarbij niet aan de orde.

Over de in het boek behandelde dilemma's zegt de auteur dat deze niet nieuw zijn. Voorbeelden van hun behandeling door andere auteurs geeft hij echter niet. Ik meen dat de formulering en systematische behandeling van de dilemma's die ik heb gekozen binnen de godsdienstsociologie grotendeels nieuw zijn, al wordt uiteraard waar mogelijk expliciet op andere auteurs voortgebouwd.

Er is in de godsdienstsociologie wel aandacht voor enkele vormen van modernisering, dus voor brede sociaal-culturele trends. Dit geldt in het bijzonder voor rationalisering, individualisering en differentiatie. Maar veel minder systematische aandacht is er in dat vak tot nu toe voor de door mij ook behandelde trends van ont-institutionalisering, ont-traditionalisering, democratisering en integratie.

De door mij behandelde fundamentele dilemma's, dat wil zeggen lastige keuzen, zijn aan de moderne sociaal-culturele trends gekoppeld. Die trends vragen om een creatief antwoord, niet alleen van religieuze, maar ook van andere groepen. Bij het zoeken naar dit antwoord zou naar een evenwicht tussen beide polen van elk dilemma kunnen worden gestreefd in plaats van, zoals vaak is gebeurd, een eenzijdige keus te doen. Dit is heel kort gezegd een kern van de visie van het boek. Men kan die kern ook zo samenvatten: Een trend op macroniveau behoeft geen doemscenario op meso- en microniveau te zijn.

3. De recensie bevat geen grondig beargumenteerde beoordeling van de theoretische, methodische en redactionele aspecten van het boek.

In plaats daarvan slaakt de recensent zonder nadere argumentatie een aantal onwetenschappelijke kreten, zoals 'provincialistisch', 'bijeengesprokkeld', 'vrijblijvend', 'oppervlakkig' en 'flauw'. Voor de stelling van de recensent dat het boek onvoldoende informerend, analytisch en kritisch van opzet is, levert hij totaal geen bewijs. Ik moet bekennen dat ik niet gewend ben op zo'n niveau te discussiëren.

4. De recensent geeft blijk van bevooroordeeldheid.

In een negatieve context vermeldt hij dat de auteur 'dan ook geen godsdienst-socioloog' is. Zijn impliciete veronderstelling dat anderen dan godsdienstsociologen geen goed werk over religie zouden kunnen afleveren, wijst op een wei-

nig ruime blik van de recensent. Was Max Weber eigenlijk van huis uit een godsdienstsocioloog?

In een negatieve toonzetting vermeldt de recensent ook dat het boek erg Nederlands is. Eerder heeft hij bedroefd vastgesteld dat de godsdienstsociologie in Vlaanderen nauwelijks nog systematisch wordt beoefend. Als deze constatering juist is, zou dat de recensent tot meer bescheidenheid moeten brengen dan waarvan hij blijk geeft.

De lezers van het bovenstaande adviseer ik het boek zelf ter hand te nemen en zich een eigen oordeel te vormen. Aan dit alles voeg ik toe dat ik voor Vlaamse sociale wetenschappers en hun werk in het algemeen veel respect heb.

Andries Hoogerwerf

Emeritus hoogleraar van de Universiteit Twente
Lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen

Paul van Velthoven (2005), **Raymond Aron: Het verantwoorde engagement**. Soesterberg, Uitgeverij Aspekt, 261 pp.

De Neerlandicus en politiek journalist Paul van Velthoven (°1947) heeft de Nederlandse sociaalwetenschappelijke literatuur verrijkt met een bijzonder lezenswaardig proefschrift over het leven en werk van Raymond Aron (1905-1983). Het boek is zeer duidelijk de vrucht van een journalistieke loopbaan, die een fascinatie en onverholven bewondering heeft opgeleverd voor het werk van de grote Franse intellectueel Raymond Aron, wiens geschriften het hele continuüm van puur academisch naar uitgesproken journalistiek werk omvatten. Volgens van Velthoven is het hele werk van Aron doortrokken van de wens op verantwoorde intellectuele grondslag vorm te geven aan een politiek engagement. Hoe Aron deze wens gerealiseerd heeft, is het centrale thema van het boek, dat onbedoeld een intellectuele biografie is geworden (20-21).

Het boek analyseert de intellectuele ontwikkeling van Aron aan de hand van een aantal hoofdstukken, die niet toevallig tevens een aantal achtereenvolgende periodes in het leven van Aron markeren. De turbulente geschiedenis van de vorige eeuw leverde de thema's: de ideologiekritiek (hoofdstukken IV en V); de moderne samenleving als industriële samenleving (hoofdstuk VI); de politiek (eveneens hoofdstuk VI); internationale betrekkingen (hoofdstuk VII). Daaraan voorafgaand laat van Velthoven overtuigend zien dat belangrijke ingrediënten voor de vorming van de jonge Aron geleverd worden door een liberaalgeëngageerd gezin van herkomst, de studie aan de Ecole Normale Supérieure (ENS) en de cruciale ervaringen ter plaatse met de opkomst van het fascisme en het beste van de Duitse sociale wetenschappen in diezelfde tijd (hoofdstukken II en III). Om de betekenis van de werkwijze van Aron voor de hedendaagse historisch-sociale wetenschappen zo duidelijk mogelijk te laten

uitkomen, zal ik regelmatig een andere terminologie gebruiken dan van Velthoven. Ik hoop niettemin maximaal recht te doen aan zijn analyses.

De vorming van Aron: gezin, opleiding en een dubbele ontmoeting met geschiedenis

Aron groeide op in een gezin waarin betrokkenheid met de actuele politiek een gedeelde vanzelfsprekendheid was. Het abstracte, a-historische en zelfs enigszins wereldvreemde karakter van het filosofieonderwijs aan de ENS, dat een verheven vooruitgangsoptimisme uitademende, kon hem maar matig bekoren. Hij was in die periode overigens nog een conformistisch lid van het intellectuele milieu waarin hij was opgegroeid: links, pacifistisch en marxist.

Zijn verblijf in het Duitsland van de jaren dertig leidde tot verandering. Aron kon de opkomst van het fascisme van dichtbij waarnemen. Bovendien maakte hij in Duitsland kennis met de historische sociale wetenschappen. Deze hadden hun intellectuele wortels in de neo-kantiaanse filosofie met haar onderscheid tussen natuurwetenschappen en (historische) cultuurwetenschappen. In het werk van Max Weber vond hij zijn belangrijkste inspiratiebron.

Deze dubbele kennismaking met de geschiedenis gaven Aron zowel een belangrijke motivatie als het instrumentarium om zijn 'verantwoorde engagement' te funderen en te beoefenen. Dat verantwoorde politieke engagement komt tot uiting in politieke standpuntbepalingen, die maximaal gebruik maken van de beste beschikbare analyse van de situatie waarin politieke keuzes gemaakt worden. Daarbij moeten inzichten over de verwachte consequenties van politieke keuzes een belangrijke rol spelen. Max Webers notie van Verantwoordingsethiek is maatgevend voor het laatste element, terwijl de beste situatietanalyses met behulp van ideaaltypen tot stand gebracht moeten worden. Volgens van Velthoven gaat het hier om ideaaltypen in de zin van Max Weber. Ik laat in het midden of dit oordeel juist is. De beschrijvingen van de ideaaltypische methode in het werk van Aron hebben mij duidelijk gemaakt dat het vooral gaat om zo nauwgezet mogelijke empirische toetsing van hypothesen, die afgeleid kunnen worden uit theorieën die in de vorm van typologieën verwoord zijn. Het klassieke voorbeeld is de bekende Aristotelische typologie van regeringsvormen (monarchie vs. tirannie, aristocratie vs. oligarchie, timocratie vs. democratie, p. 163). Het gebruik van meerdere typologieën is niet ongebruikelijk. Eclecticisme is in de wetenschap geen zonde. Enige andere voorbeelden van vaak klassieke auteurs, die Aron voor zijn typologische methode gebruikte zijn: Hannah Ahrendt, Colin Clark, Machiavelli, Karl Marx, Vilfredo Pareto, Alexis de Tocqueville, Thucydides en Max Weber.¹

Door de typologische methode op deze wijze in te vullen, betreedt Aron het veld van de empirische sociale wetenschap, wat mij betreft het terrein van de historische sociologie. Valide en betrouwbare historische kennis wordt op deze wijze mogelijk. De situatietanalyse gaat logisch gesproken vooraf aan politieke

keuzes, die vanzelfsprekend ook op 'goede gronden' van waarderende aard gebaseerd moeten zijn.

Voor van Velthoven staat vast dat Aron in vrijwel alle grote politieke discussies waarin hij stelling nam, het gelijk aan zijn zijde had: van het afzweren van het pacifisme tijdens de opkomst van het nazisme tot en met de stelling van de centraliteit van nationale staten in de internationale politieke arena. Aron zou waarschijnlijk dan ook niet zijn meegegaan in het huidige globaliseringimpressionisme.

Van Velthoven verklaart dit uit Arons consequente gebruik van de hierboven aangeduide methode. De methode wordt in het boek als filosofie aangeduid. Mijns inziens was methodologie een adequatere term geweest, hetgeen van Velthoven in feite ook bevestigt (p. 215-216).

Aron wil raadgever ten behoeve van politieke beslissingen zijn. Het is daarom niet verwonderlijk dat hij Weber ook volgt in diens methodologisch individualisme en het daarmee verband houdende Verstehen. Dit wordt bij van Velthoven duidelijk waar hij benadrukt dat Aron politieke beslissingen analyseert als uitkomsten van handelen in wat nu wel interactienetwerken genoemd worden, waarin politici de centrale acteurs zijn. Die interactienetwerken functioneren daarbij niet in een maatschappelijk vacuüm. De macrosociale context, herhaaldelijk aangeduid als 'massieve feiten', dient nauwgezet te worden bestudeerd. Met deze methodologische keuze preludeert Aron op de denkbeelden van Raymond Boudon (1984, 1987), een ander heldere Franse sociologische denker, die de hier heel beknopt aangegeven benadering wat formeler heeft uitgewerkt en daarvoor op goede gronden de benaming Weberiaans handelingsparadigma gebruikt.

Voor het werk van Aron is in dit verband zijn opvatting belangrijk dat de geschiedenis anders had kunnen lopen: door onbedoelde effecten, onjuiste of onvolledige informatie e.d.

De belangrijkste politieke keuze, die Aron in deze periode maakte, en die zijn verdere werk zou blijven dragen, is de keuze voor de liberaal-democratische samenleving en tegen de revolutie.

De ideologiekritiek

De ideologiekritiek die voor een belangrijk deel ontstaan is in discussie met het werk van Marx, is uiteindelijk betrekkelijk simpel te typeren. Er is sprake van ideologie als politieke en maatschappelijke denkbeelden empirisch aantoonbaar afwijken van de werkelijkheid. Dit ideologiebegrip getuigt van een groot vertrouwen in de mogelijkheid van wetenschappelijk waarnemen en is in vrijwel identiek aan dat van Theodor Geiger, onder meer bekend door een systematische empirische weerlegging van de marxistische theorie (1949). Ik herinner mij uit mijn Groningse studiejaren, dat marxisten over het algemeen

met een zeker *dédain* over positivist Geiger spraken. Zij hielden meer van Lukács.

De moderne samenleving als industriële samenleving

De kritische confrontatie met het marxisme bracht Aron tot het oordeel dat er twee typen van moderne samenleving naast elkaar, of beter tegenover elkaar staan: de industriële samenleving met een liberaal-democratisch systeem en de industriële samenleving met een totalitair politiek systeem. De westerse samenlevingen hadden volgens Aron belangrijke technologische, institutionele en organisatorische overeenkomsten met de Sovjet Unie. De politieke systemen waren echter radicaal verschillend en Aron was uiterst sceptisch over de convergentietheorie, die voorspelde dat beide varianten naar elkaar toe zouden groeien.

Twee belangrijke observaties zijn hier op zijn plaats:

1. De centrale betekenis van politiek en politieke belangen in het denken van Aron komt hier duidelijk naar voren. Aron is geen politiek reductionist, naar de werkelijkheid dwingt hem als het ware in de buurt van die positie te komen.
2. Het begrip industriële samenleving van Aron wijkt af van de betekenis waarin Anthony Giddens het gebruikt. Giddens wiens begrip in Nederlandse discussies een redelijk belangrijke plaats heeft gekregen gebruikt het begrip of liever de theorie om de liberaal-democratische variant van Aron aan te duiden.

Lezing van deze hoofdstukken, die tevens nog steeds onthutsende informatie over de leegheid, blindheid en naïviteit van Franse filosofen als Jean Paul Sartre, Maurice Merleau-Ponty en Louis Althusser verschaffen, leverde mij een aardige achteraf realisering op.² Zo'n 30 jaar geleden, toen bijna alle sociologiestudenten binnen drie weken marxist waren, deed ik mijn best hen met allerlei macrosociologische argumenten van dat nieuwverworven geloof af te brengen. Zelf dacht ik vooral argumenten ontleend aan Weber te gebruiken. Van Velthovens boek maakte mij echter duidelijk dat ik vooral argumenten van Aron had gebruikt. Ik herinnerde mij nu ook, dat ik gedurende de jaren zestig een ijverige lezer van boeken van Aron geweest was. De 'Dix-huit leçons sur la société industrielle' was één van die boeken. [Van Velthovens boek bevestigt ook, dat ik in die jaren de goede keuze heb gemaakt toen ik Arons Paix et Guerre ging lezen in plaats van Sartre's Critique de la Raison Dialectique (1960), dat mij door een filosofiedocent was aangeraden als middel om mijn Frans te verbeteren.]

De politiek

Hoewel hij de beslissende of minstens heel belangrijke betekenis van bij voorbeeld culturele, etnische, raciale en godsdienstige factoren voor het begrip van

specifieke historische processen bepaald niet uitsloot, was Aron in het bijzonder gespitst op politieke processen en hun invloed op de geschiedenis. Zijn conceptie van de industriële samenleving maakt duidelijk dat de politiek niet gedetermineerd wordt door de economie. Andersom zijn vaak wel belangrijke invloeden waar te nemen met de Sovjet Unie als het duidelijkste voorbeeld.

Omdat nationale staten op hun grondgebied grote invloed uitoefenen op de uitkomsten van sociale, culturele en economische processen, zijn er altijd groepen, die met het oog op hun belangen of denkbeelden, zich meester willen maken van de staatsmacht. De weg van vreedzame, geheime en vrije verkiezingen is daarvan het mooiste voorbeeld.

De internationale betrekkingen

Nationale staten blijven in de analyses van Aron de belangrijkste actoren, ook in de internationale arena. Ook oorlog is een verschijnsel, dat realistisch bestudeerd moet worden. Heel typisch voor Arons aanpak is dat hij de studie van de moderne oorlog begint met een onderzoek naar de redenen, die gemaakt hebben dat de typisch 19de eeuwse verwachting dat hetzij de industriële samenleving (Comte) hetzij de vrijhandel (Cobden) tot eeuwige vrede zou leiden, niet is uitgekomen.

Deze inzichten brachten hem tot de studie van oorlog en vrede, culminerend in het magistrale *Paix et Guerre entre les nations* (1962). Omdat hij in de Sovjet Unie een expansionistische macht zag, was de weg naar vrede bij Aron vooral een strategie ter voorkoming van de grote oorlog: vermindering van machtsvacua; allianties, geloofwaardige afschrikking en dergelijke. Het is begrijpelijk dat linkse en pacifistische groepen Aron als een NAVO-professor zagen.

Aan de wetenschappelijke studie van internationale betrekkingen zijn twee aspecten te onderscheiden. Het negatieve aspect is de empirische weerlegging van een aantal 19de eeuwse theorieën over industrialisme en vrede. Aan de positieve kant ligt het gebruik van de inzichten van de grote militaire analist Carl Von Clausewitz.

Hierboven is een beknopt en enigszins gestileerd overzicht van het belangrijke en interessante boek van van Velthoven gegeven. Het is daarbij ook mijn uitdrukkelijke doel geweest te laten zien dat Aron een echte pionier op het gebied van de historische sociologie is geweest en dat zijn wetenschappelijke methodologie nog steeds pleitbezorgers en uitvoerders heeft. Ik wees op het werk van Raymond Boudon, die in veel opzichten een geestverwant van Aron is. In de hedendaagse historische sociale wetenschappen zie ik in het bijzonder het werk van de Israëlich-Amerikaans historicus-econoom Avner Greif (2006) als een uitstekend voorbeeld van de historische sociologie à la Aron. Zie met name het inleidende hoofdstuk.

De journalist van Velthoven bewondert Aron niet in de laatste plaats om het feit dat laatstgenoemde in de meeste discussies waarin hij als wetenschapper en publicist terecht kwam, het gelijk aan zijn zijde had. Desondanks is hij tamelijk onbekend in de vakkringen waar men beter zou moeten weten. In inleidingen tot en overzichten van de historische sociologie neemt zijn werk hoogstens een marginale positie in. Het is dan ook enigszins ironisch om te zien, dat één van zijn vergissingen hem grote populariteit aan de overzijde van de oceaan bezorgd heeft. Halverwege de jaren vijftig lanceerde Aron de verwachting dat in het Westen een einde van de ideologieën zou intreden. Hij heeft deze onmiskenbaar onjuiste diagnose later gecorrigeerd. Niettemin heeft juist deze diagnose Aron grote faam bezorgd onder Amerikaanse sociale wetenschappers als bij voorbeeld Daniel Bell en Oost-Europa deskundigen rond de socioloog Edward Shils.

Van Velthoven heeft een voortreffelijk boek geschreven, waarbij het feit dat hij geen sociaalwetenschappelijk specialist is naar mijn indruk een niet onbelangrijke rol heeft gespeeld. Hier moet ik onwillekeurig denken aan het woord van Huizinga: 'Het huis der geschiedenis is een sociëteit met vele buitenleden.'

Frans T.S. Kerstholt

Universiteit van Tilburg, Faculteit der Sociale Wetenschappen

Noten

1. Het behoeft nauwelijks betoog, dat kennis van klassieken voor de historische en politieke sociologie een belangrijk voordeel kan zijn.
2. Hier komt bij mij onwillekeurig de hypothese op, dat in de ontwikkeling van de denkbeelden van genoemde en ook andere auteurs dezelfde sociaalpsychologische mechanismen een rol spelen, die Roel W. Meertens e.a. hebben beschreven in het boekje (2005) *In iedereen schuilt een terrorist. Een sociaal-psychologische analyse van terroristische sektes en aanslagen*, Schiedam, Uitgeverij Scriptum

Gebruikte literatuur

- Boudon, R. (1984) *La place du désordre*. Parijs, PUF.
- Boudon, R. (1987) The Individualistic Tradition in Sociology, in: Jeffrey Alexander J. et al. (reds.), *The Micro-Macro Link*. Berkeley Ca., p. 45-70.
- Geiger, T. (1975, 1949) *Die Klassengesellschaft im Schmelztiegel*. New York, Arno Press.
- Greif, A. (2006) *Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons from Medieval Trade*. New York, CUP.